

Betül İpşirli Argıt,

Life after the Harem: Female Palace Slaves, Patronage and the Imperial Ottoman Court,

New York: Cambridge University Press, 2020; xv + 277 p.,
ISBN: 978-1-108-48836-5.

Kadının toplumdaki yeri, toplumsal cinsiyet meselesi ve Osmanlı dönemi kadınlarına dair akademik çalışmalar her geçen gün artmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun prestij ve gücünün muhafazasında önemli bir rol oynayan Harem teşkilatı ve saraylı cariyeler hakkındaki literatür ise sınırlıdır. Mevcut çalışmalar ağırlıklı olarak hanedan mensubu kadınlar üzerine yoğunlaşmıştır; valide sultanlar ve padişah kadınları hariç tutulursa, köle kökenli saraylı kadınlar ile onların azat edildikten ve özellikle saray dışına çıktıktan (çırağ) sonraki yaşamlarını ele alan araştırmalar yok denecek kadar azdır.¹

Savaşlarda esir alınma, hediye edilme, satın alınma gibi çeşitli yollarla hareme giren kadınların izini arşiv kaynaklarından, büyük bir kısmı -hareme girmesi mümkün olmayan- erkekler tarafından kaleme alınmış anlatılardan ve ayrıca kişilerin sosyal ve ekonomik durumları hakkında önemli açılımlar sağlayan mahkeme kayıtlarından (şer'iyye sicilleri) takip edebilmek mümkündür. Ne var ki, bu

1 Saray cariyelerinin yaşamları üzerine Argıt'ın öncü çalışması dışında tespit edebildiğimiz kadarıyla yalnızca bir çalışma mevcuttur; Ayşenur Karademir, "İktisadi ve Sosyal Yönleriyle Kethüda Canfeda Hatun Vakıfları" (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, 2017.

kaynakların büyük bir kısmı harem mensubu köle kadınların şahsi dünyaları ve duygusal deneyimleri hakkında suskundur.

Betül İpşirli Argıt, 2017 yılında yayımlanan çalışmasının² genişletilmiş ve yeniden düzenlenmiş hâli olan *Life after the Harem*'de, 18. yüzyılın çeşitli dönemlerinde yaşamış 800 köle kökenli ve hanedan mensubu olmayan saraylı kadınların hayatlarının farklı aşamalarını sarayın patronaj (himâye) ilişkileri bağlamında inceliyor. Çalışmasında prosopografik araştırma yönteminden hareket eden İpşirli Argıt, saraylı kadınların yaşamlarına evlilikleri, kurdukları ilişki ağları, akrabaları, çocukları, servet durumları ve çırağ edildikten sonra oturdukları mahalleler gibi birçok farklı başlık üzerinden ışık tutuyor.

Köle kökenli saraylı kadınların saltanat siyaseti, toplum ve saray kurumundaki yerinin ne olduğu sorusunun peşine düşen kitap, okurunu altı bölümlük bir yolculuğa davet eder. Kitap, çırağ edildikten sonra imparatorluğun muhtelif bölgelerinde yaşamlarını sürdüren ve kendi ifadeleriyle, “padişaha kulluk ederek saçlarını ağartmış” iki yoksul kadının -esasinda çalışmanın temel argümanını da ortaya koyan- mektuplarıyla başlar. Osmanlı sarayının, çeşitli kesimlerden insanlar için hacet kapısı olarak görüldüğü bilinen bir husustur. Bu nedenle Fatma ve Sungur hatunların saraya gönderdiği mektuplar, günümüze kadar ulaşan benzer yüzlercesi göz önünde bulundurulduğunda oldukça sıradan görünebilir. Ancak ömürlerinin son demlerini kimseye muhtaç olmadan geçirmek isteyen saraylı kadınların mektupları, yaygın kanaatin aksine, taraflar (hâmî ve himâye edilen) arasındaki karşılıklı sorumluluk ve menfaat ilişkisi gereği sarayla olan irtibatın çırağ edildikten sonra da devam ettiğini ortaya koyması bakımından önemlidir. Fakat bundan daha önemlisi, bir zamanlar harem kölesi olan bu iki kadının saraydan beklentileri ile aynı yüzyılda Nueva Granada Naipliği'nde yaşayan Pioquinto Contreras isimli kölenin ihtiyarlık sebebiyle daha rahat çalışma şartlarına ve dinlenme hakkına kavuşmak için verdiği mücadele, onların “insan olarak kimliklerinin köleleştirmenin dayattığı sınırların çok daha ötesine uzandığını”³ göstermektedir.

Kitabın giriş kısmında (1-37) eserinin çatısını tanıtan yazar, İslam geleneğinde kölelik, harem ve cariyeliğin yanı sıra hane mensubiyeti ve himâye ilişkilerinin Osmanlı siyasi mekanizmasının işleyişindeki stratejik önemine değinir. Efendi ile

2 Betül İpşirli Argıt, *Hayatlarının Çeşitli Safhalarında Harem-i Hümayun Cariyeleri 18. Yüzyıl* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017).

3 Ehud R. Toledano, *Suskun ve Yokmuşçasına: İslam Ortadoğusu'nda Kölelik Bağları* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010), s. 24.

köle arasında oluşan karşılıklı ilişki ağı, zamanla iki tarafı da bu ilişkideki menfaatini arttırarak zararını azaltmaya çalıştığı karmaşık bir oyuna dâhil eder.⁴ Elbette bu ilişkinin “yapı taşı” sadakattir. Hâminin sağladığı maddi ve manevi imkanlar karşılığında, aileleri ve akrabalarıyla irtibatı kopmuş olan kölelerden saraya sadakatle hizmet etmeleri beklenirdi. Üstelik bu hizmet saray dışına çıktıktan sonra da farklı bir boyut kazanarak devam ederdi. Saraylı kadınların evlilik yoluyla kurdukları ilişki ağları ve çırağ edildikten sonra toplumla olan münasebetleri, siyasi mekanizmanın işleyişi ve sarayın temsili noktasında önemli bir işleve sahipti.

Aynı satırlarda, erken dönemlerden itibaren batının ilgisini ziyadesiyle çeken hareme ilişkin oryantalist tasvirleri ele alarak “gerçek, söylenti ve fantezi karışımı unsurlar içeren” anlatıları eleştiri süzgecinden geçirir. Harem, batılı yazarlar tarafından kaleme alınmış eserlerin büyük bir kısmında erkekler için adeta “cinsellik cenneti” ve kadınlar için “boyun eğdirilerek ezildikleri bir hapishane” olarak tasvir edilir. Batı için harem, despotik yönetimin bir parçasıdır ve özellikle Aydınlanma döneminden sonra Doğu’ya dair olumsuz algı güçlenir. “Heyecan verici harem entrikalarını ve cariyelerle yapılan kaçamakları” okumanın cazibesi ve kitap ticaretinde yaşanan artış gibi gelişmelerin de etkisiyle yanlış temsilleri temel alan oryantalist yayınlar zaman içerisinde çoğalır ve yaygın görüş haline gelerek günümüze değin ulaşır.

İpşirli Argıt, “The Imperial Harem and Its Residents” başlıklı ilk bölümde (s.38-77) Harem’in teşkilat yapısı, çeşitli dönemlerde haremde bulunan cariye sayısı, cariyelerin hangi yollarla hareme girdikleri, görevleri ve rütbelerini arşiv kaynaklarına dayanarak inceler. Haremin en geniş grubunu teşkil eden cariyeler, hanedan mensuplarının yanı sıra saraydaki diğer bazı görevlilerin de hizmetinde bulunur ve aldıkları ücretler haremdeki pozisyonlarına göre değişirdi. Örneğin, haremin amiri sayılan kethüda/kâhya kadınlara bazı dönemlerde padişah kadınları ve çocuklarından daha yüksek ücret tahsis edildiği görülür. Kalabalık maiyetleri, eşyaları, aldıkları hediyeler gibi pek çok unsur, bu pozisyondaki harem mensubu kadın kölelerin ayrıcalıklı yerini ve haremdeki hiyerarşik yapıyı göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Aynı satırlarda hareme yeni giren cariyelerin aldıkları eğitime kısaca değinen yazar, cariyelere verilen isimler üzerinden onların aile ve akrabalık ilişkilerini değerlendirir. Tereke kayıtları, az sayıda cariyenin sarayla bağlantılı kişilerle akraba olduğunu gösterir; cariyelerin büyük bir kısmının “binti Abdullah” olarak kaydedilmesi ise aileleri ile olan irtibatlarının koptuğunu ortaya

4 Toledano, *Suskun ve Yokmuşçasına*, s. 7.

koyar. Hakkında pek az bilgi sahibi olduğumuz meselelerden biri de harem mensuplarının kendi aralarındaki ilişkilerdir. Himâye ilişkileri, hane mensubu sayılan saraylı cariyelerin haremdeki diğer görevlilerin hizmetinde yer almasıyla çeşitlenirdi. Saraylı cariyeler ile diğer saray mensupları arasında zaman içerisinde kurulan maddi ve manevi bağlar hane mensubiyetini güçlendirirdi.

Kitabın “Departure from the Imperial Palace and Changing Relationships with the Imperial Court” (s. 78-108) başlıklı ikinci bölümü, cariyelerin çırağ edildikten sonraki süreçte sarayla olan ilişkileri üzerinedir. Saraylı cariyelerin çırağ edilirken azat edilmiş olma ihtimallerinin yüksek olduğunu belirten yazar, yaşamları için yeni bir başlangıç anlamına gelen bu uygulamayı Enderun sistemindeki “çıkma” ile mukayese ederek ele alır. Ayrıca cariyelerin çırağ edildikleri yaşları, azat edilmeleriyle birlikte kendilerine verilen isimleri ve evliliklerini tereke kayıtlarına dayanarak değerlendirir. Bu bölümde yer alan bazı detaylar, kapı kitabelerinden birindeki duada (“Allahümme yâ müfettihal ebvâb, iftah lenâ hayral bâb.” (Ey hayırlı kapıları açan Allah’ım, bize en hayırlı kapıyı aç!) “hayırlı kapılar açması” istenen haremde öteki yüzünü göstermesi bakımından ilgi çekicidir; bu kez çeşitli kabahatlerden dolayı saraydan sürgün edilen, boğdurularak cezalandırılan, büyücülük gibi suçlardan dolayı işkence edilen, elleri ve ayakları bağlanarak denize atılan ve “yola gelmez ve dik başlı” oldukları için kendilerine verilen değerli eşyalar geri alınarak Eski Saray’a gönderilen cariyeler çıkar. Kölelerinin dinsel ve kültürel kimliğini, maddi dünyasını denetlediği gibi yaşam hakkını da denetleyen padişah, kölelik sözleşmesini çiğnedikleri takdirde onların yaşamlarına son veriyordu. Üstelik İslam hukukuna göre, köleleştirilen kişi azat edildikten sonra oluşan yeni durum (*velâ*) gereği, soyundan gelenlerle birlikte efendisine bağlı olmaya devam ediyor ve mirası da -eğer erkek kardeşi veya erkek çocuğu yoksa- efendisinin hazinesine geri dönüyordu. Yazarın tereke kayıtlarına dayanarak verdiği birçok örnekte açıkça görülmektedir ki kölelerin ve varsa çocuklarının malları ile tasarrufları saray tarafından sıkı bir denetim altında tutuluyor ve ölümleri halinde efendilerine teslim edilmek üzere yetkili kişiler tarafından toplanıyordu. Bu noktada, azat edilerek evlendirilmiş saraylı cariyelerin çok büyük bir kısmında -Osmanlı toplumundaki diğer kadınlara kıyasla- çocuk sahipliğinin düşük olması da çalışmada dikkat çeken ve izaha muhtaç bir husustur.

“Marriage Patterns” (s. 108-135) başlıklı üçüncü bölümde saraylı cariyelerin hangi yollarla evlendirildiklerini, eşlerinin mesleklerini ve unvanlarını ele alır. Çırağ edildikten sonraki süreçte saraylı kadınların sarayla olduğu kadar toplumla kurdukları ilişkiler açısından kocalarının statü ve mesleklerinin önemli bir etkisi

bulunmaktaydı. Bununla birlikte saraylı bir kadınla evlenmek kişinin kariyerinde yükselmesini sağlayabiliyordu. Büyük bir kısmı askerî sınıf mensubu erkeklerle evlendirilen saraylı kadınların kocaları arasında az sayıda devşirme kökenli kişinin bulunması, Osmanlı İmparatorluğu'nda 17. yüzyıldan itibaren idarî ve askerî sınıf mensupları arasında yaşanan değişimin açık bir göstergesiydi.

Evliliklerin başka bir boyutu ise “sarayın yükünü hafifletmek” olarak karşımıza çıkar. Nitekim padişah kadınları/cariyeleri ve haremde bulunan bazı görevlilerin cariyeleri, efendilerinin ölümü veya yeni padişahın tahta geçmesiyle birlikte kendilerine nakit para ve eşya verilerek uygun görülen kişilerle evlendirilirdi. Saraydan çıktıktan sonra evlendirilen bazı cariyelerin daha önce çırağ edilmiş olan başka bir saraylı kadının evine giderek yeni bir hayat kurmak için yardım istemesi de birbirlerini “yoldaş” olarak gören (s. 92) harem mensubu kadınların kendi aralarında kurdukları ilişkileri göstermesi bakımından önemlidir.

Saraylı kadınların kocalarının profillerine geniş yer ayırır ve 400 saraylı kadının kocasına ait temel bilgileri mahkeme kayıtları, vakfiyeler, mezar taşları gibi muhtelif kaynaklara dayanarak incelenir. Genel itibarıyla saraylı cariyelerin haremdeki statülerine yakın mevkilerdeki erkeklerle evlendirildiği görülür. Harem mensubu üst rütbeli cariyeler ilmiye, kalemîye, askerî ve merkez teşkilatı, saray teşkilatı ve taşra eyalet teşkilatı gibi çeşitli birimlere mensup erkeklerle, daha düşük rütbeliler ise kasap, kahveci, bakırcı, kömürcü gibi esnaf gruplarına mensup erkeklerle evlidir. Çalışmada, saraylı kadınların evli olduğu yüksek rütbeliler haricinde bu esnaf gruplarına mensup kişilerin dahi sarayla bağlantılı kişiler olma ihtimaline işaret edilmektedir. Yakınoğu siyasi geleneğinin bir uzantısı olan bu evliliklerin sarayın nüfuzunu ve ilişki ağlarını güçlendirme işlevi gördüğüne şüphe yoktur.

Çırağ edilmiş saraylı kadınların oturdukları mahalleler ve toplumla kurdukları ilişkilerde, saraylı kimliği kadar kocalarının statüsünün de önemli bir etkisi bulunuyordu. Dahası, “statü ve hanedan ailesine yakınlık” saraylı kadınların gömülecekleri mekânları da belirliyordu. Bu bağlamda, evli veya bekar 472 saraylı kadının oturdukları mahalleler, toplumla olan ilişkileri ve gömüldükleri yerleri harita, tablo ve grafiklerle destekleyerek ele alan “Residential Districts and Relation with Society” (s. 136-161) başlıklı dördüncü bölüm, bir önceki bölümle birlikte kitabın çatısını oluşturmaktadır. Saray dışındaki yaşamlarını çoğunlukla Suriçi olmak üzere İstanbul'un ve imparatorluğun çeşitli bölgelerinde sürdüren bazı saraylı kadınlara efendileri tarafından ev tahsis edilirken, bazılarının da kendi imkânlarıyla ev sahibi olduğu görülmektedir.

Yazarın da işaret ettiği üzere (s. 150) “siyasi güç ile şehir merkezine yakınlık” arasındaki ilişkiden dolayı hemen her dönemde zengin ve itibarlı kesim merkeze yakın elit mahallelerde ikamet etmiştir. Bu nedenle saraylı kadınların oturdukları mahallelerin haremdeki statülerine, dolayısıyla kocalarının statüsüne ve hanedanla kurdukları yakın ilişkilere bağlı olarak değişmesi şaşırtıcı değildir. Yüksek statü sahibi olan kadınların daha çok Atmeydanı ve Ayasofya civarında, Süleymaniye, Bayezid, Aksaray gibi itibarlı ailelerin saray ve konaklarının yer aldığı semtlerde oturdukları görülür. Ancak saraylı kadınların hepsi bu kadar talihli değildir; İstanbul’da çeşitli odalarda yaşamlarını sürdüren, akli dengesini kaybettiği için evinden kovulan ve sonrasında kimse kabul etmediği için evsiz kalıp mahalle imamının evine “misafir olarak” gönderilen (s. 142) saraylı kadınların zorluklarla dolu hikâyeleri, onların toplumdaki yerini sorgularken farklı bir yerde durmaktadır.

Çırağ edilmiş saraylı kadınlar toplumun farklı kesimlerine mensup insanlarla çok yönlü ilişkiler kurdular ve saray kültürünü değişen ölçülerde temsil ettiler. Saraylı kadınların komşularıyla olan ilişkilerini mahkeme kayıtlarından takip edebilmek mümkündür ve çalışmada bu ilişkiler borç alışverişleri, mahkemeler, vasiyetlik, ev satışları gibi çok sayıda vaka üzerinden incelenmiştir. Bu vakalar arasında özellikle borç ilişkileri dikkat çekmektedir; verilen örneklerde saraylı kadınların bazıları borçlu vefat etmiştir ve aralarında gayrimüslimlerin de bulunduğu alacaklılar sarayîlerin terekelerinden haklarını istemektedir. Yazarın büyük ölçüde mahkeme kayıtlarına ve ayrıca 20. yüzyılda saraylı kadınları tanımış kişilerin sözlü tanıklıklarına dayanan kanaati, “saray terbiyesi” görmüş kadınların yaşam tarzı, görgü ve davranışlarıyla toplum içinde genel itibarıyla özel bir yerleri olduğu doğrudur. Sarayî Meryem’in hikâyesi⁵ ise bu noktada bir istisna teşkil eder: Yanında üç kadınla birlikte İstanbul’da Hanım Hatun mahallesinde bir ev kirala-yan Sarayî Meryem’in evinde fuhuş yaptırdığı söylentisi yayılmış ve mahalle imamı ile ileri gelenleri gece vakti saraylının evini basmıştır. Baskın esnasında evde bulunan kadınların “ehl-i perde” olmadıkları ve erkeğin de bahçe tarafından kaçtığını söyleyen mahalleliler, kendilerine küfredip kötü söz söylemekle de itham ettikleri Saraylı Meryem Hatun’dan davacı olmuş ve evden atılmasını talep etmişlerdir.

İpşirli Argıt, saraylı kadınların servetleri, değerli eşyaları, giyim kuşamları ve hayır eserlerine geniş yer ayırdığı beşinci ve altıncı bölümlerde, saraylı kimliğinin maddi dünyaya olan yansımalarını ele alır. Muhallefat kayıtlarından yola çıkan

5 *İstanbul Şer’iyye Sicilleri Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği Mahkemesi*, nr. 181, vr. 97^a, 22 Temmuz 1768, (7 RA 1182).

yazar, “Material World: Fortunes and Possessions” (s.162-198) başlıklı beşinci bölümde saraylı kadınlar ile çağdaşları olan askeri statülü kadınların servetlerini karşılaştırmalı olarak değerlendirir. En fakir saraylı kadın ile en zengini arasındaki büyük servet farkı (s.166), saraylı kadınların haremdeki pozisyonları ve kocalarının statülerinin servetleri üzerindeki belirleyici etkisini gösterir. Çalışmanın “Charitable Activities: Architectural Patronage and Endowments” (s. 199-225) isimli son bölümünde ele alındığı üzere, bu durum saraylı kadınların yaptırdıkları hayır eserlerine de yansımış, genel itibarıyla kâhya, usta gibi görevliler ile yüksek statülü harem mensuplarının cariyeleri mektep, çeşme, mescit ve hamam gibi çeşitli eserler yaptırmışlardır.

Life After the Harem, Osmanlı toplum ve siyasi yapısında köleliğin, kadın olmanın anlamına, saray müessesesi ve himâye ilişkilerine saraylı cariyelerin yaşamları üzerinden ışık tutan kapsamlı bir çalışmadır. Köle kökenli sıradan saraylı kadınların toplum ve sarayla kurdukları ilişkiler kadar harem içi ilişkileri ve harem hiyerarşisini de titiz bir arşiv çalışmasına dayanarak gözler önüne seren kitabın, her biri müstakil birer araştırma konusu olarak çalışılmayı bekleyen başlıklarıyla uzun yıllar önemini yitirmeyeceğine şüphe yoktur.

Şenay Döner